

Ашаршылық жылдарындағы Абыралы

1931-1932 жылдарда қазақты кенедей қырған трагедияның алғашқы күрмеуі, біздіңше, Қазақ Өлкелік Комитетінің 1926 жылғы III пленумында байланған: сол жиында Өлкелік Комитеттің жауапты хатшысы, жергілікті зиялылар «Қужақ» атандырған И.Ф. Голощекиннің («Голый щеканың» – сөзбе-сөз аудармасы, мәні тек ерекше ауыр) «Кіші Қазан» төңкерісін ұйымдастырмақ болған ниетімен келіспеген Смағұл Сәдуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Жалау Мыңбаев және соларды қостаушы қайраткерлер «ұлттық-уклонистік оппортунистер» атанып, амал не, Исай Филипповичті жақтаған жағымпаздар қарамы молырақ болып, нәтижесінде Қазақстанды билеушінің түпкі зардабы шатақ ұсынысы арнайы қаулымен бекіген; осы шараның мәнін ашып: «Көшпелі тұрмыс кешкен қазақ халқы төңкерістік өзгеріске әзірше дайын емес, ондай реформаға әзірлік жасап, бірнеше жылдан кейін жүргізу қажет...» – деген Нығмет Нұрмақов, Ыдырыс Мұстамбаев, тағы қаншама ұлт қайраткерлері қуғын көрген. Сөйтуге де ілгешек табылған: «Кеңес билігін Компартия басшылығына қарсы қойған-мыс, олар да оппортунистер сияқты Қазақстанда социализмнің тезірек салтанат құруын қаламайды-мыс». Ал Голощекинді, яғни И. Сталиннің нұсқауын жақтаушылар – Өлкелік Комитеттің секретарьлары мен үкімет басындағылар – Елтай Ерназаров, Измұқан Құрамысов, Ораз Исаев... Ең ғажабы, саяси қаралауға іліккен тоқсаннан астам қазақ азаматтары мәртебелі қызметтерінен аласталып, облыстарға аттандырылған. Бір тәуірі, жазалаушы жүйенің әзірше пәрмені тежеулі. Саяси бағытың үшін қылмыс байлауға аса машықтанбаған кезі.

Амал не, өлкелік үкіметтің «сауықтыру» шаралары кешіккен жоқ: 1927 жылғы қараша айында шақырылған VI партконференция ірі байлардың мал-мүлкін тәркілеу туралы «төңкерістік» ұсынысты мақұлдады; келесі жылдың күзінде бір мың алматылық бөлшебек өкілдер жаңа науқанды жедел жүргізу үшін қазақ ауылдарына аттанып, оларға жергілікті биліктен 4700 қызметкер (бәрі де шолақ белсенділер деп ұғыңыз!) қолғабыс еткен. Сол күзде-ақ 696 адам ірі байлар тізіміне ілігіп, малы тәркіленіп, шеткергі аймақтарға жер аударылған. Олардан ірі қараға шаққанда 145 мың бас мал тәркіленген. Соның 125 мыңы жедеғабыл ұйымдасқан колхоздарға беріліп, одан қалғаны тақыр кедейлерге үлестірілген. Орта дәулетті шаруалар тізіміндегі 53900 қожалық иелерінен де сол науқанда ақшаға шаққанда 14171600 сомның малы тартып алынған. Төңкерістік шаралармен жиналған малдың қаншасы қасапханаға жөнелтіліп, Одақ пролетариатының өңешінен өтті? Бұл жайында нақты дерек жоқ. «Весь Казакстан» кітабының 77-бетінде Ақмола, Петропавл және Семей округтеріндегі байлар мен кулактардың қырмандағы астығының 31,5 пайызы тәркіленгені көрсетілген...

Осы науқанның соңында «Жаппай тәркілеу мен колхоздасуды жеделдету» шаралары жүрген. И. Голощекиннің аузынан шыққан әрбір әмірге құлдық ұрған ат төбеліндей жергілікті төңкерісшілдер өздері арман еткен социализмге тезірек жетудің төте жолы санап, жалшыларды өзара біріктіріп, ортақ шаруашылықтар құруға едел-жедел кіріскен. Егінге қолайлы жері жоқ

аудандарға мындаған пұт астық дайындауды міндеттеп, салық түрлерін көбейту шаралары (ет, астық, мүйіз, ащы ішек, тері, қыл, сүйек, тұяқ өткізу) осы қарсаңда жүзеге асқан. 1931 жылдың ақпан айында шақырылған ҚазЦИК-тің VIII құрылтайы «80 мың шаруашылықты ортақтастыру жоспары өткен жылы орындалған жоқ, соны енді биыл жүз пайыз жеделдетіп жүзеге асыруға» қарар қабылдаған.

Қазақстан КП(б) Өлкелік Комитетінің 1931 жылғы ақпан айындағы пленумында И. Голощекиннің осы айғақтарға саяси мән бере сөйлеген сөзі «Весь Казакстан» кітабының 80-бетінде жарияланған, ықшамдап келтіреміз: «Мал шаруашылығы саласында біз алға жылжыдық па? Әрине, жылжыдық... Өткен жылы мал шаруашылығымен шұғылданатын 74 совхоз құрып, оның иелігіне 1100000 бас мал бердік. Қазірдің өзінде шаруашылықтың осы саласымен айналысатын 2114 колхоз (!) ұйымдасып, олар 1300000 бас малға ие болды... Сөйтсе де бұл істе шынайы большевиктік белсенділікке жеткеміз жоқ. Жету қайда, мал басын шұғыл көбейтуге тиіс колхоздар астық өндіретін совхоздардан көш кейін қалып отыр. (...) Мысалы, бір ұйымға біріккен шаруашылықтар төрт түлікті көбейтуден Шормановтар сияқты ірі феодалдардың қолы жеткен деңгейдің шерігіне де маңайлай алмады. Сорақы айғақ! Қысқасы, бұл саламен біз шындап шұғылдануымыз керек! Бізде тегінде большевиктік белсенділік мүлдем жоқ!..»

1928-1929 жылдарда ОГПУ жандайшаптары қазақ ауылдарынан 34121 шаруаны соттатып, 152-сін саяси баппен ату жазасына үкім шығартқан. 1931 жылы сол науқан қайыра өрістейді. Орта шаруалар тізіміне енген 6765 адам туып-өскен жерінен ішкі Ресейге жер аударылып, ұжымдық науқанға қарсы шықты деген саяси айыппен 33345 қыр қазағы жауапқа тартылып, 5550 сормандай Кеңес үкіметіне қарулы қарсылық көрсеткені үшін түрлі мерзімге кесіліп, 883 жанкешті үштік үкімімен дереу атылған... Бұл енді – «Қайтсең де қимылда! Өл-тіріл, орында!» деген нұсқау.

Республиканың 25 мың жеке шаруашылығы 1928 жылы колхозға біріккен-ді. Бұл болса – барлық қожалықтардың небәрі 2 пайызы. 1930 жылдың 1 тамызына дейін 376845 жеке шаруа өзара ортақтасса (29 %), 1931 жылдың 20 маусымында 712105 шаруашылық (барлық шаруалардың 60,6 пайызы) колхозға мүшелікке тартылған. Ортақ шаруашылыққа ұйымдасу ісі сөйтіп 89,6%-ы орындалған. Қазақстан КП(б) Өлкелік Комитеті сол қарсаңда Мәскеуге жеке меншік малды ортақтастыру тапсырмасын үш жылдың орнына бір жарым жылда орындағаны туралы рапорт жолдаған.

Сол ақпардың қыр елін қандай тақсыретке душар еткені осы жылдың қысы мен келесі көктемінде мәлім болмақ...

«Весь Казакстан» анықтамалығының 234-бетінде Абыралы ауданына мынадай сипаттама берілген: *«Бұған дейін Қарқаралы округіне қараған Абыралы ауданының жер бедері бірыңғай дала емес, жатаған жоталар мен аласа таулар тізбегімен қоршалған. Басты таулары – Дегелең, Абыралы, Көкшетау, Мәремік, Жамантас (жаңсақ атау, сірә, Жалғызтау, әлде Жаман Абыралы – М.С.), Бөрлі... Ауданның ауа райы – құрғақ әрі ерекше қатаң, қысы – суық, жазы – ыстық. Жылдық орта температура – минус 3,5 градус.*

Жыл бойы түсетін ылғал – 250-300 мм. Оның дені көктем мен күзде түседі, жазда жауын сирек жауады. Күннің ең қызу кезі – маусым айы, қақаған суығы – қаңтар. Аудан жерінің топырағы қоңырқай реңді, кейбір тұсында құмдауыт шағылдарға немесе тастақты жыныстарға ауысады. Аудан алқабын суы мардымсыз, жаз ортасында тартылып қалатын бірнеше шағын өзендер кесіп өтеді. Жер түгі көдесі бұрқыраған қыпшақ даласын қайталайды, оңтүстік бөлегінде жусаны басым өлкелер бар. Абыралы ауданы 1537 мың гектар немесе 15550 шаршы км жерге ие. Соның 815 мың гектары жайылымға қолайлы. 31 мыңы жер егіндікке жарамды, 15 мың гектар шабындықтан қысқа азық жинауға болады...»

Жоспарлау комитетінің 1930 жылғы 30 маусымдағы дерегі бойынша, Абыралы ауданында 29812 адам болған, бәрі де қазақтар. Олар 6131 шаруашылық құраған.

Өткен тарауда біз аудан жерінің үштен бірі әскерилерге берілді дегенбіз, полигон еншілеген аймақта ел іргесі сөгілмеген кезде Абыралының іріленген 6 колхозы ұйымдасып, яғни бірнеше мың адам тіршілік еткен. Долбар есеппен шамалағанда, әскерилер 1947 жылы Май, Қу, Новопокров (бұрынғы Қызылтаң, соңынан Жаңасемей атанған) және Абыралы аудандарынан иеленген өңірде 1930 жылы кем дегенде 35-40 мың қазақтар тұрып, мал сүмесімен жан сақтап, бала-шаға өсірген. Осыдан-ақ «пайдаланусыз бос жатқан елсіз аймақ» туралы әскерилердің бертінгі анықтамасы сандырақ сөзге айналады...

Жә, сонда әскери полигон үшін елсіз жер іздеген географ мамандардың көзіне осыншама халық неге ілінбеген? Солардың орнына әр жерде мұржасы шошайған, бірінен-бірі бес-он шақырымда орналасқан жөнең қыстақтарды кездестіруі неліктен? Күні кеше осы өңірде мың-мыңдап төрт түлік мал айдаған, жазда жайлауға шығып, қар түсе қыстауына қайтқан қарамы мол жұрт қайда безіп кеткен? Бұл да, зер сала ойласаңыз, жоғарыда қарамы нобайлап аталған халықтың зым-зия жоғалып, ежелгі мекендерінің жұрттары ғана қалғаны – 1931-1932 жылдардағы зобалаң уақыттың көзге түрткен сорақы салдары...

Сол науаттың себеп-салдары әлденеше. Біз соның бес түрін оқшаулап даралаймыз...

Алғашқысы – қазақ даласында төтенше науқан ретінде қауырт жүрген ірі байларды тәркілеп, туып-өскен жерінен алыс аймақтарға көшіру.

Екінші науат – өлкелік үкіметтің «Көгенде қозы, желіде құлын қал-масын!» деген қатаң нұсқауымен қыр елінде үрдіс жүрген ұжымға ортақтасу науқанынан өрбіген.

Үшіншісі – 1931-1932 жылдары қыр елі ұшыраған жойқын аштық.

Төртінші қасірет – НКВД жүйесі 1931 және 1937-1938 жылдарда Қазақстан атырабынан жүз-жүздеп «тауып», социалистік қоғамға қарсы «жау элементтерін» көптеп әшкерелеуден туған науат.

Бесінші тауқымет – күллі кеңес халқы жаппай тартып, ойсыраған орны ешқашанда толмайтын, өкініші өзекті өртеген, бір ошақтың жалғызын,

ағайынды екеудің сыңарын, кейде әкелі-балалы азаматтарын қосаметкей жалмаған екінші дүниежүзілік соғыстың зардабы...

Төменде мен осы бес науқанның Абыралы тұрғындарын орны толмас қайғы-қасіретке душар етіп, мал-жанын жалмауын нақты айғақтармен, куәліктер мен естеліктер арқылы таркатамын.

Ескертер гәп: сол науатты бір ғана Абыралы халқы емес, онымен көршілес отырған қыр елі, күллі қазақ даласы тартқаны – кешегі шерлі заманның ащы шындығы. Оны да ішінара сөз етемін...

* * *

Бірінші науқан 1928 жылдың күзінде жүрген. Түп мақсаты – дала халқын жаппай «кеңестендіріп», «әр адам еңбегіне қарай ішіп-жейтін, шектеусіз құрметке бөленетін» социализм қоғамына тезірек көшу. Өйткені қазақ даласындағы дәулет иелері – тумысынан үстем тап өкілдері, социализмнің салтанат құруына қаскөйлер. Қазақстан атырабында осы үрдіспен қызу жүрген науқанда Абыралы ауданынан 7 адам ірі бай ретінде тәркіленген. Болатбек Нәсеновтің «Абыралы қанды жылдарда, 1905-1945 жж.» кітабының 3-томында келтірген, 1928 жылы тәркіге ілінген Абыралы байлары – Тәңірберген Атағозин (78 жастағы, көз нұры сөнген, екі әйелі, балиғат жаста екі баласы бар, өз бетімен дәретке шыға алмайтын ақсақ шал), Мұталип Байболов, Оспан Бөлекенов, Баймұхан Есенбаев, Бар Қылышов, Әбділдә Оспанов және Ахмеди Ысқақов (осы азаматтың тәркіге ілінуіне күмәндіміз, өйткені сол жылы 18 жасар білімпаз ауыл мектебінде ұстаздық еткен, бай атанған – өзі емес, туыстары). Жеті адамның дәулеттісі – Тәңірберген бай, одан 3 мың жылқы тәркіленген. Түйелері, сиырлары мен қой-ешкісі мәз емес. Бөліс кезінде солар байдың шаруасын жайлаған жалшыларына таратылған. Сол тәркіні көргендердің айтуынша, күншілік жердегі Киікқашқанға айдалған Тәңірбергеннің жүген-құрық көрмеген асау жылқылары айдалаға қашып, кейбірі ескі жұртына қайтып келіп, ашкөз жұрттың тұс-тұстан жырымдаған барымтасына ұшырап, бірер аптада зымзия жоқ болған. Сол науқанда ірі бай ретінде тәркіленген 6-7 адамның дәулеті, мұрағат деректеріне қарағанда, төрт түлікті мыңдап айдаған ірі шонжарлар емес, жүз шамалы жылқы, бес-он түйе, ұсақ малы да бірнеше жүзден аспайтын орта шаруа деңгейіндегі адамдар. Мысалы, алтауынан 1500 бас сиыр тәркіленген. Аудан басшылары, сірә, Қазақстан көлемінде дабырамен жүрген науқаннан тысқары қалмас үшін сол байғұстарды байға жатқызып, иелігіндегі малын тартып алып, атақонысынан шалғайға (Сарыарқаның теріскейіндегі Қостанай аймағына) жер аударған.

Нұрғали ФАЙЗОЛЛАҰЛЫ, Компартия ардагері (хаттаушы – Сейітжан Тәберіков): «...1928 жылдың қара күзінде байлардан тәркіленген ірі қара малды бір жерге жинап, кеңестік шаруашылық құрып, оны басқару маған жүктелді. Қыс қыр астында тұрған уақыт. Малға қора-жай, қыстық жем-шөп дайындалмаған. Бір күні жоғары жақтан: «Жиылған малды дереу Баянауылға айдаңдар...» – деген нұсқау түсті. 1500 бас ірі қараны алты табынға бөліп, алдыға салып, жолға шықтық. Қу ауданының «Жаңа жол»

колхозында жазда шөп дайындалмапты, дайындадық деп өтірік мәлімет берген. Бұл жерде аялдауға болмағандықтан Семейге, губерниялық өкіметке: «Приближается зима, негде размещать скот. Немедленно гоняю скот в Кереку. Дайте ответ», – деп тілграм жолдадым. Рұқсат кешіккен жоқ. Қазан айының аяғына дейін Баянауылға жеткізбек болып, малды күні-түні айдап, әбден сабылды. Сайын дала, қу медиен елсізде келе жатып, боранға тап болдық. Қарашаның бас кезі, қарлы боран күні-түні ұлуда. Жан дәрмен пошта іздеп, Семейге екінші тілграм жолдадым: «Гнать скот некуда. Выпал глубокий снег. Срочно жду ответа». Оған да іле-шала жауап алдым: «Устроить Аккала. Содержать скот там до особого распоряжения», – депті. Күлесің бе, жылайсың ба? Жеті тәулік толассыз соққан бораннан әбден титықтап, бір тал шөп таппай, ашыққан бір жарым мың сиырдан бір бас қалмай, жалпасынан түсіп қырылды да қалды. Алты атышым мен өзім жаяу-жалпы шұбап, жүгенімізді сүйретіп, Қайнарға оралдық. Кәмпескеленген сорлылардың көз-жасына қарамай тартып алған қайран малдың біреуі де тірі пендеге бұйырмай, жүдей бастаған елдің аш өзегіне жетпей, иесіз далада қырылып, ит-құсқа жем болды...»

«Аудан халқы ежелден көшпелі тұрмыс кешкен, – делінген «Весь Казакстан» анықтамалығының Абыралы ауданына арнаған 234-235-беттерінде. – Олардың көшіп-қонатын жері қыстауынан 100-150 шақырымда. 1930 жылдың жазында небәрі 168 шаңырақ отырықшы тұрмысқа ауысқан, келесі жылы осы тірлікке тағы да 500 түтінді ауыстыру жоспарланған». Аудан аймағында санақ жүрген жылы 15 ауылкеңес құрылып, олар 1138 елді мекенді қамтыпты. Жергілікті халық сол жылы 2071 гектар жерге егін еккен. Оның 1982 гектары жекеменшік иелеріне тиесілі. Күш-көлігін біріктіріп, ұжымдық шаруашылық құрғандар небәрі 89 гектар жерге тұқым сепкен. Абыралы атырабында сол қарсаңда 265279 бас төрт түлік мал болған. Соның 11406 басы ұжымдық шаруашылықтарға тиесілі, яғни 264 шаруашылықтан құралған. Колхозға ұйымдасу 1930 жылдың жазына дейін небәрі 4,3 пайызға жетіпті. Күзде науқан ерекше қауырт жүрген...

1930 жылы осы аудандағы 6131 шаңырақ жекеменшік иелерінде – 253873 бас мал болған, яғни 42281 жылқы, 26966 сиыр, 192917 қой-ешкі, 3115 түйе ұстаған. Орта есеппен шамалағанда, әрбір шаңырақта ірілі-ұсақты 42 бас мал өріске шыққан. Демек, қыр елінің сол күздегі тұрмыс күйтін сіңірі шыққан кедей деуге болмайды. Қайнар елді мекенінде майда-шүйде кәсіппен небәрі 101 адам шұғылданып, етік тіккен, ұста дүкенін ұстаған, тері илеп, тағы сондай кәсіптермен айналысқан. Небәрі 16 кооператив жұмыс істепті.

Сүйсінерлік дерек: бастауыш мектептерге 1200 оқушы қамтылып, ауданның 2700 ересек тұрғыны «Саужой» курстарына жазылған. «Еңбекші қазақ» газетінің 1931 жылғы 3 тамыз күнгі санында жарияланған «Жоспар 178,8 процент орындалды» деген хабарда есімі беймәлім абыралылық тілші: «...июль айының басына шейін Абыралы ауданында 4828 ересек оқуға қамтылды, бұлардың 1927-сі – ер адамдар... 1931 жылдың жоспары бойынша, барлығы 5400 ересек адам сауатын ашпақ. Жұмыстың қазіргі қарқынына қарағанда, бұл жоспар артығымен орындалатынына күмән жоқ. Аудан

көлемінде кең ауқыммен жүргізілген ізгі іске 140 оқытушы жегіліп отыр...» – депті.

Семей қаласынан Қайнар кенті 260 шақырым қашықта, үлкен округтің орталығы атанған Қарқаралыдан 170 шақырым жерде. Семей – Қарқаралы пошта жолының бойында шаңырақ көтерген Абыралы ауданы қыр төсінде тыңнан ұйымдасқан барлық әкімшілік ұжымдар сияқты, Кеңес үкіметі үстемелеп ұсынған қауымдық науқандардан тысқары қалмай, жаңа тұрмысқа бейімделіп, «жұрттан озбаған, көштен қалмаған» қалпында көнтерімді тіршілігін жалғастырған. Алайда?..

1931 жылдың көктемінде жағдай күрт өзгереді. Төңкеріс көсемдерінің бірі Яков Свердловтың Сібірге айдалған сапарында сенімді серігі болған, бұрынғы тіс дәрігері, шала сауатты, оның есесіне саяси қырағылығы күшті әрі өктем қылыққа үйір, мейірім атаулыдан түйсігі шамалы, тумысы бойынша Шая Ицком, ең шатағы, қызтекелік құмарға әуей (демек, ақыл-есінде одағай қылықтар басым, бұл турасында Ішкі істер халкомы болған Н. Ежовтың өз қолымен жазған өмірбаяндық деректерінде, 1925 жылы Қызылорда қаласында екі ай Исая Голощекинмен бір пәтерде тұрғанда соқтауылдай екі бойдақ біріне-бірі артылып, жыныстық құмарларын тарқатқаны нақты жазылған) Голощекин басқарған Қазақстан КП(б) Өлкелік Комитеті дала халқын ұжымдық шаруашылыққа жеделдетіп ұйымдастыру жоспарын жариялады. Қазақстан сияқты алып республиканы тумысынан осындай дәндүріс, ақыл-есінде ақауы мол адам басқарған соң қандай опа күтуге болады? Бастапқы жоба бойынша, бұл шара үш жылда және әрбір қожалықтың еркімен жүруге тиіс еді. Өлке басшыларының әмірімен сол науқан іле-шала қауырт үрдіске ауып, ғасырлар бойы көшпелі тіршілікпен өмір сүрген қыр халқы бас-аяғы бір жылда отырықшы ел атанбақ болып, мал-жанын ортақ ұжымға біріктіріп колхоздасу арқылы социализмнің алғашқы сатысына жедел еруге мәжбүрленген. Жүздеген үй қала тәртібіне көшіп, бір жерге жиналып өмір сүруге тиіс. Абыралы ауданында сол науқан жергілікті белсенділердің ынтасымен ерекше екпінді жүріп, 220 пайыз орындалған. Нәтижесінде осы аудандағы 6131 жеке қожалық түгел жойылып, 24 колхоз ұйымдасқан. Мысалы, бұрынғы Темірші болысынан бөлінген 1700 түтін өзара бірігіп, «Қусақ», «Татан», «Оян, кедей», «Ұшқын» колхоздарын құрған (солардың кейбірі алғашқыда «Көкшетау», «Коммуна», «Еңбек» және «Желтең» деп те аталған). Жеке шаруалар иелігіндегі төрт түлік мал да соларға берілген. Соның қаншасы Семей мен Аягөздегі қасапханаға мың-мыңдап жөнелтіліп, үстемелеп түскен астық, сүйек, мүйіз, тері, жүн-жұрқа салығы «айдаболшыл» агенттерге тапсырылды? Қаншасы «бөгде біреу емес, өзім жейін» деген іштарлықпен пышаққа ілінді? Оны енді таразыға тартқандай етіп нақты айту – бүгінде қиын іс...

Бізге мәлім күйкі шындық мынадай: Абыралының жеке шаруашылыққа ие тұрғындарын ұжымшарға тартып, күнкөріс малын ортаға біріктіру 1931 жылдың алғашқы айларында-ақ жедеғабыл жүзеге асқан; осы ауданға түскен ет тапсыру жоспары – 3379 тонна; оны орындасаң – күллі ауданда тігерге тұяқ қалар-қалмасы екіталай; оған қоса ақпан айында

«Союзмясо» бірлестігінің бастығы Надьярныхтың қолы қойылған, ет тапсыру жоспары 8745 тоннаға өсірілгені туралы жеделхат түседі. Бұл енді – дала халқын асырап отырған төрт түлігін түп-түгел сыпырып алып, аштыққа мәжбүрлеу. Амал не, аудан басшылары сол жайтты түсінсе де жоғарыдан түскен зорлыққа қарсы тұра алмаған, үстеме жоспарды орындауға жедеғабыл кіріскен...

ҚР Президенті мұрағатының директоры Владимир Шепель «Алапат ашаршылық» мақаласында («Егемен Қазақстан», 6 сәуір, 2012 ж.) 1931 жылы шілдеде БКП(б) Қазақ Өлкелік Комитетінің мүшелері М.И. Кахиани, І.М. Құрамысов, О.Д. Исаевтың И. Сталинге астық дайындау жоспарын орындауға мүмкіндік жоқтығын мәлімдеп, хат жолдағанын сөз еткен. Өз дегенінен қайтпайтын бірбеткей билеуші сол хатқа «Жолды болған олқылықтың орнын дереу толтырыңдар, дау-дамай – астық емес!..» деген бұрыштама жазыпты. Демек, қазақты күнкөрістен айыру бұрынғыдан да күшейген.

* * *

Жан ашуы мен мал ашуына жік қоймайтын дала қазағы кірме билеушілер ұйымдастырған зорлыққа қалай көнеді? Әрине, көнбеген. Әр жерде наразылық туып, ақырында ашық көтеріліске ұласқан. Әуелі Семейге ұрымтал «Тайлан», «Еңбектес» және «Қоныстан» колхоздарында басталып, іле-шала Дегелеңнің түстік бөктеріне ауып, Абыралы атырабындағы ауылдарды түгел қамтиды. Ат жалын тартып мінгендер ең алдымен малын қаттаған құжаттарды өртейді. Мысалы, 10-ауылдың мүшелері (Таңат ауылкеңесі) наразылықты кеңседен бастап, соңынан астық қоймасын ашып, тұқымдық астықты үйлеріне тасып алған. Тайлан ауылкеңесіне қарасты жұрт колхоз орталығындағы кооперация дүкенін тонап, артель малын қыстауларына айдап әкеткен. Сондай тонауға 12 және 14-ауылкеңес кеңселері де ұшырайды. Ұзынбұлақ ауылының адамдары өз ортасынан құрылған «Сәуле» колхозын тонап, мініске жарамды аттарын иемденеді. Тайжабағыларды бірден-ақ қызыл өңештен өткізген. Аудан орталығынан келіссөзге келген өкілге қол тигізбей кері қайтарып, ауыл белсенділерін ғана тұтқындап, соңынан босатқан. Ақырында Жалаулы, Бөрілі, Таңат, Дегелең, Мыржық бөктеріндегі наразылық келіссөзбен аяқталған.

Дегелең атырабындағы қалың елді атқа мінуге үгіттеушілердің бірі – осы өңірді қоныс еткен жалықпас руының тумасы Төребайдың Қасені есімді азамат.

Болатбек Нәсеновтің кітабында келтірілген деректерге қарағанда, ол тумысынан пысық, патша заманында Омбыдағы әскери училищені тәмамдаған соң Қытаймен шекарадағы әскер бөлімшесінде кіші офицер болған. 1916 жылы Батыс шекарадағы орыс әскерінің қатарында Алмания немістерімен соғысқа қатысқан. Майдан даласында ерлік көрсетіп, штабс-капитан дәрежесіне ие болған. Одан соң Колчак әскеріне қосылып, бірақ онда көп жүрмей, қызылдар жағына шыққан. 1923-1924 жылдары Семейге оралып,

Кеңес үкіметі жариялаған НЭП саясатына елігіп коммерциямен шұғылданған.

Семейде тұратын Қасен Төребайұлының Дегелеңдегі дүрбелеңге қалайша тап болғаны түсініксіз, қалайда ол «Тайлан», «Еңбектес», «Қоныстан» колхоздарындағы қандас ағайындарын атқа мінуге үгіттеп, ереуіл комитетін басқарған. Сол күндері ол 500 адаммен аудан орталығына шабуыл жасап, Қайнардағы қоймалар мен дүкендерді тонап, қару алып, Аягөз арқылы Қытайға өту жоспарын ұсынған деген қауесет күллі Дегелең атырабына тараған. Алайда ереуіл жасаушылардың дені бұл ойды құптамаған, алғашқы ұрыста-ақ текке қырыламыз әрі туып-өскен жерден ешқайда кетпейміз десіп, өз ауылдарына түн жамыла қаша бастаған. Қасен де белсенді қимылдан бас тартып, Семейге қайтқан-мыс (Дүмпу басылып, жазалаушы орган тергеуге кіріскенде рулас ағайындарының бірі Қасен Төребайұлын басты күнәкар ретінде нұсқаған. Семей соты оны он жылға соттапты)...

1990 жылдың қысында Компартия ардагері Хамза Байболатов ақсақалдың Жаңасемейдегі пәтеріне барып, жерлес журналист Боранбай Мауқаев ағай екеуміз үш күн ұдайы ел тарихы туралы әңгімелестік. Сол күндердің бірінде Хамзекең бізге кеңес заманында Абыралы атырабынан көзге түскен ер жігіттің бірі еді деп Төребайдың Қасені туралы там-тұм сыр шертті: Қасен Төребайұлы Семей түрмесінде жатқанында қашуға жоба жасап, қаладағы сенімді таныстарына: «Сәрсенбі күні, түн ортасында биік дуалдың түгенше жағында алыс жолға жарамды қос атпен мені тосыңдар, аттың біреуі ерттеулі болсын, қоржынға азық-түлік, ақша салыңдар. Сыртқа шығуды өзім ойластырамын...» – деген хат жолдаған. Әлқисса, содан Қасен ер қараңғы түнді пайдаланып, дуал ішінде тығып қойған бақанды қолына ұстап, кәдімгі биікке секіргіш атлеттерше аспанға қарғып, қос ат тұрған жерге топ етіп түскен де жөнөп берген. Екі атты кезек мініп отырып, сол бетінде Алтай өлкесіне, одан да әрі асып, Кемерово қаласына жеткен. Сол жаққа сіңіп сайрандап жүргенде әлдебір ағайындарының нұсқауымен ұсталып, 1931 жылғы сот кесігін толық өтеп, Семейге 1956 жылы аман-есен оралып, бала-шағасымен қайыра қауышқан... «Сол кезде оны көрдім, бір кеш үйінде қона жатып, қашқын болған шерлі әңгімесін тыңдадым. Қиыншылыққа мойымаған қажыр-қайратын танып, ерлігіне сүйсіндім. Иә, осындай шарболат сынды ерлер арамызда болған, амал не, қытымыр заман оларға еркін қимылдауға мүмкіндік бермеді...» – деп Хамза ағай Қасен туысының өмір хикаятын сүйсіне әңгімелеген еді.

Хамза Кәріпбайұлының айтуынша, Дегелең атырабындағы халықтың ұжымдық шаруашылыққа наразылығы ұйымдасқан түрде жүрмеген, әр ауыл өзінше қимылдап, ортаға түскен малын қайырып алғанына тәубе десіп, өз қыстауларынан алысқа ұзамаған. Сол себепті бұл маңатта үкімет адамдарына қарсылық көрсеткен қантөгіс болмаған.

Медеу СӘРСЕКЕ, жазушы, көптеген деректі кітаптардың авторы